

УДК 94 (477.4): 262.2 "17/18"

Віталій Левицький, Богдан Сидяга

ІНКОРПОРАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

У статті розглянуто приєднання Правобережної України до Російської імперії та його вплив на соціальний і економічний розвиток краю та розвиток церковного землеволодіння у кінці XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: інкорпорація, секуляризація, маєток, товарно-грошові відносини, оброк.

Однією із характерних рис аграрного ладу Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. було тривале збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Церковне землеволодіння було найбільш стабільним, порівняно із поміщицьким та селянським. Церковне господарство хоча й поступалося за своїми масштабами поміщицькому, проте відігравало важливу роль в аграрному, промисловому й торгово-лихварському розвитку краю. І тільки з політичних міркувань зазнавали репресій католицькі кляштори й костели, уніатські монастирі та церкви. Значна кількість їх ліквідовувалася, а ті, що залишалися, позбавлялися земельних угідь.

Об'єктом дослідження є включення Правобережної України до Російської імперії та його вплив на еволюцію форм церковного землеволодіння на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Предметом дослідження є церковне землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні кінця XVIII – початку XIX ст.

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити еволюцію форм і розмірів церковного землеволодіння та землекористування духовенства.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: визначити особливості розвитку землеволодіння духовенства Правобережної України; з'ясувати місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. та вплив на неї політичних складників; встановити основні чинники, які впливали на еволюцію поземельних відносин; виявити закономірність у розвитку законодавства Російської імперії стосовно землекористування та землеволодіння католицького, православного та уніатського духовенства.

Приєднання Правобережної України до складу Російської імперії призвело до істотних змін у становищі Церкви, особливо економічному. Історіографічні праці розглядають Церкву як релігійно-політичну організацію, без врахування її впливу на соціально-економічне життя Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Якщо деякі тогочасні дослідники й аналізували питання розвитку церковного землеволодіння, то обмежувалися лише кількісними характеристиками. Однією із перших спроб упорядкування історичних відомостей про суспільно-політичне та економічне життя Церкви було дослідження М. Сімашкевича [17]. Автор приділив деяку увагу питанню земельного володіння римо-католицьких костелів і монастирів упродовж XVIII – першої половини XIX ст. та Уніатської церкви у XVIII ст. – В. Семевський [16]. У фундаментальній праці він згадує про передачу маєтків духовенства західних губерній Російської імперії до державної казни і пов'язує вилучення церковної власності з політикою самодержавства у селянському питанні на Правобережжі.

Особливе значення для дослідження церковного землеволодіння на Правобережній Україні має монографія М. Дружиніна, яка на фактичному матеріалі розкриває особливості становища державного села [1]. Автор обґрунтовує концепцію державного феодалізму та показує зміни у складі державних селян упродовж XVIII – першої половини XIX ст., розглядає розширення меж цього соціального стану. В. Смолій побіжно показав деякі аспекти економічної діяльності Церкви на Правобережжі у другій половині XVIII ст. та роль церковного питання у політичних відносинах царської Росії й Речі Посполитої упродовж трьох поділів останньої [18].

Значним кроком у подоланні стереотипів із цього питання стала праця О. Крижанівського [7]. Автор проаналізував масштаби й характер господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII ст., коли умови її економічного життя були відносно незалежними та першої половини XIX ст. – періоду поступового взяття Церкви під державний контроль після включення Правобережжя до складу Російської імперії.

Важливі відомості щодо церковного землеволодіння та соціально-економічного становища Церкви на Правобережній Україні в XVIII та XIX ст. знаходимо у монографії А. Зінченка [2]. В основу характеристики соціально-економічних відносин у церковних маєтках покладено аналіз системи

господарства, що ґрунтувалася не лише на відносинах типу "власник (орендар) – користувач", але й на соціально-політичній організації самого суспільства.

Після першого поділу Речі Посполитої, у 1772 р. російський уряд, виходячи із політичних міркувань, пообіцяв надалі не втручатися у церковну політику польського сейму [18, с. 114]. Духовенство у Речі Посполитій було тісно пов'язане із дворянством за соціальним походженням та майновим становищем. Політичний союз духовенства (католицького та уніатського) й дворянства зберігся й після включення Правобережної України до складу Російської імперії. Це змусило царський уряд діяти у системі певного компромісу у відносинах із керівними станами колишньої Речі Посполитої: за дворянством і духовенством Правобережної України була збережена значна частина їх станових привілеїв [4, с. 426–427].

Ці чинники давали можливість шляхті та католицькому духовенству переводити православні церкви в уніатські, що було особливо помітно на Брацлавщині та Київщині, де з'явилося багато католицьких і уніатських монастирів. Лише у 1776 р. на Правобережжі "обернено" в унію понад 800 православних церков. З 19 католицьких монастирів, що існували наприкінці XVIII ст. у Київській єпархії, 13 з'явилося там у другій половині XVIII ст. [20, арк. 317]. Загалом, на Брацлавщині та Київщині, у яких, у першій половині XVIII ст., поширення католицизму стримувало сусідство із Російською державою та Запорозькою Січчю, у 1788 р. нараховувалося понад дві тисячі римо-католицьких та уніатських монастирів і костелів [7, с. 15]. Дідичі схиляли своїх селян до унії не лише погрозами, але й за допомогою економічних санкцій, зокрема, збільшували феодалні повинності для православних селян [18, с. 41].

Із переходом Правобережної України до складу Російської імперії, статус церковної власності, яка збереглася в руках духовенства, значно змінився. На відміну від Речі Посполитої, у якій Церква мала сильні позиції й помітно впливала на державні справи, у Російській державі її роль була не настільки вагомою. Починаючи із першої чверті XVIII ст., у Росії Церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу [21, арк. 162]. Іншою важливою відмінністю було те, що у другій половині XVIII ст. церковне землеволодіння в Росії було остаточно секуляризоване. Указами Катерини II від 26 лютого 1764 р. вилучено у казенне управління маєтки духовенства у власне російських губерніях, а 10 квітня 1786 р. і 25 квітня 1788 р. на Лівобережжі та Слобідській Україні і в прилеглих до неї російських губерніях. У 1795 р. рішення про секуляризацію прийнято щодо Правобережної України і проводилося згідно із царським указом лише у 1841–1843 рр. упродовж 20 років [19, с. 27].

Крім звуження приватновласницьких можливостей, католицьке та уніатське духовенство втрачало і свої попередні політичні позиції, припинялася експансія католицизму на східнослов'янські землі. Звузилася сфера впливу Греко-католицької церкви, оскільки значна кількість уніатів у кінці XVIII ст. перейшла у православ'я. До того ж, католицизм і уніатство втратили державну підтримку й опинилися у стані боротьби із Православною церквою, яка у межах Російської держави оголошувалася панівною і мала беззаперечні прерогативи [9, с. 163]. Усе це посилювало політичну опозиційність католицького та уніатського духовенства. Воно поділяло орієнтацію польського дворянства на відновлення Речі Посполитої, розраховуючи повернути втрачені привілеї.

Із приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії в кінці XVIII ст., польська шляхта і католицьке духовенство розраховували посилити свій вплив на цих землях. Однак, на заваді цьому стали російський царизм, спротив із боку православного духовенства та українських селян. Опір католицизму нерідко змушував правобережних поміщиків (передусім на Придніпров'ї, де національно-визвольна боротьба вирувала особливо сильно) послаблювати тиск на православ'я, повертати православним їх храми та земельні володіння. У зв'язку із цим, уряд Катерини II домігся від поляків відкриття у Слуцьку православної архієрейської кафедри, підлеглої Синоду, погодившись зі свого боку, на відкриття у Полоцьку (тобто, на території Білорусії, включеної у 1772 р. до складу Російської держави) уніатської архієпископської кафедри [10, с. 114].

Важливе значення для встановлення статусу церковної власності мала "Жалувана грамота" від 6 лютого 1774 р., згідно із якою засновувалася Білоруська католицька єпархія. Вона підтверджувала, що усі католицькі церковні організації "з приналежним їм рухомим і нерухомих маєтком повинні бути недоторканими в усій цілісності їхніх давніх володінь і установ, а також рухомого і нерухомого майна" [14, с. 913]. Білоруській католицькій єпископській кафедрі були підпорядковані усі костели, що перебували у Російській імперії. Її центром визначався Могилів-на-Дніпрі [13, с. 912]. Загальний порядок управління Римо-католицькою та Уніатською церквами визначався "Регламентом Петербурзької католицької церкви", виданим 12 лютого 1769 р. [11, с. 833].

Реорганізацію церковного землеволодіння, як і церковно-політичного життя на Правобережній Україні, царський уряд здійснював непослідовно. Із приєднанням Правобережжя до складу

Російської імперії, питання про церковне землеволодіння вирішувалося шляхом політики компромісу із дворянством. Церковні маєтки залишалися у руках духовенства. За дворянством і духовенством зберігалася переважна частина їх привілеїв. Проте була визначена царським урядом і межа поступок. Зокрема, умовою збереження за духовенством їх маєтків стало складання присяги на вірність російському престолу. В іменному указі на генералів М. Каховського та М. Кречетникова імператриця Катерина II писала: "Про монастирі ви зробите розгляд: 1. Ті монахи, які нам не захочуть присягати, але підуть за кордон, залишивши монастирі порожніми, тих монастирів села звелите взяти в казенне управління. 2. Те ж вчините з селами тих монастирів, які є за кордоном. 3. Інші залиште в управлінні їхніх маєтків до дальшого про це визначення" [12, с. 507–508].

Після другого й третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795 рр.), внаслідок яких до складу Російської імперії включено Правобережну Україну, царизм щодо церковного землеволодіння використовував попередню практику. Іменний царський указ від 8 грудня 1792 р. про порядок управління новими територіями у частині, що стосувалася церковної власності, повторював аналогічні положення відповідного травневого акту 1772 р.: маєтки закордонного духовенства і тих духовних осіб, які відмовилися присягати імперії, переходили у казенне управління. Духовенство, яке залишилося у межах країни й присягнуло на вірність престолу, зберігало за собою населені маєтки [15, с. 389].

У квітні 1793 р. на Правобережній Україні створено православну єпархію, а у квітні наступного року проголошено там православ'я державною релігією і заборонено шляхті чинити перешкоди для переходу уніатів у православ'я. Водночас уряд категорично зобов'язував правобережне селянство коритися панам, що давало останнім можливість трактувати масовий перехід селян у православ'я як бунт і погрожувати їм розправами. Як стверджував В. Смолій, духовна консисторія, не розібравшись чого, власне, домагається уряд, в середині 90-х рр. XVIII ст. обнародувала декілька указів, згідно із якими, селянам заборонялося зрікатися унії [18, с. 168–169].

Проте, незважаючи на неприхований саботаж шляхти і католицького духовенства урядових заходів щодо відновлення панівних позицій Православної церкви на Правобережжі, з осені 1794 р. розпочався процес переходу церков і парафіан у православ'я. У 1795 р. він набув масового характеру і в основному закінчився у 1796 р. Найраніше на Поділлі це сталося у Вознесенській церкві села Солобківці Ушицького повіту (вересень, 1794 р.) [3, с. 119]. У Брацлавській та Ізяславській губерніях упродовж 1795–1796 рр. у православ'я повернулося майже 1,5 млн селян, відновили колишню віру понад 2,6 тисяч поуніачених церков [8, с. 100–101].

Зменшилася на Правобережжі також і кількість уніатських монастирів. Частину їх (зокрема у Кам'янці-Подільському в 1776 р.) "обернено" у православ'я. 6 вересня 1795 р. російська імператриця Катерина II наказала подільському генерал-губернаторові Т. Тутолміну закрити уніатські монастирі, які не мають публічних шкіл і богоділень, а тому "не приносять суспільству ніякої користі". Цей монарший рескрипт призвів до ліквідації 145 василіанських монастирів на Правобережній Україні та Білорусії [7, с. 17].

У кінці XVIII ст. правобережні польські поміщики й посесори скориставшись тим, що парафіяльні церкви перейшли у православ'я, відбирали церковні землі або обмінювали їх. Землевласники при обміні церковних земельних наділів дробили їх на декілька частин з метою позбутися гірших земельних ділянок. Цей процес відбувався переважно у селах, де церква не мала ерекції або фундушу, або священик-уніат відмовлявся переходити у православ'я і його замінювали на іншого, чи помирав парох і на парафію замість нього присилали іншого. Упродовж 10–15 років сільські церкви втратили багато земельних наділів або вони стали гіршими за якістю.

У цей же час вирішувалися судові тяганини священиків із поміщиками, які під приводом зміни церковних ґрунтів наділяли церкві менше встановлених норм і гіршої якості землі. За російським законодавством, поміщики взагалі не мали права замінювати церковні землі (навіть на кращих для церкви умовах). Але іноді це дозволялося робити, наприклад, для усунення безсумнівного володіння землею селянами.

Особливо гостро стояло питання про землю під час проведення російським урядом політики передачі церковних маєтків від Римо-католицької та Уніатської церков Православній церкві. Коли певна церква переходила до православних, то поміщики намагалися відібрати у неї земельні угіддя, аргументуючи це тим, що земля належить їм і вони її у свій час подарували церкві.

12 квітня 1795 р. вийшов імператорський указ про передачу усіх земельних володінь навколо міста Кам'янця-Подільського, які належали Кам'янецькому францисканському кляштору, архієрейському (православному) будинку (резиденція православного архієпископа заснована у Кам'янці-Подільському в 1799 р.) – (16 десятин 715 сажнів). Це зроблено на підставі того, що ще у 1787 р. цей кляштор перевели у Грудецький монастир Брацлавського воєводства. Фільварки Голосків та Довжок в 1795 р. подарували у складі кам'янецького староства, графу Аркадію Моркову. Згідно із цим указом, усі уніатські монастирі перетворювалися на православні [6, арк. 1–5].

Землі, відібрані у парафіяльних церков поміщиками або посесорами, згідно із імператорським указом від 18 березня 1797 р., поверталися (із засівами) священикам, якщо їх право на ці угіддя підтверджували свідки [5, арк. 4].

Незважаючи на зазначені дії, повністю ліквідувати землеволодіння церкви уряд із політичних міркувань тоді ще не наважився. У 1797 р. католицьким монастирям влада визначила квоту в розмірі 30 десятин польової землі. Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. лишки землі слід було віддати на користь державної скарбниці. Католицьких та уніатських єпископів переведено на посадовий оклад у розмірі 6 тис. крб. сріблом. Цей імператорський указ не забороняв польській шляхті та Католицькій церкві будувати нові костели та наділяти причетів землею.

Земельні володіння Католицької та Уніатської церков складали економічну основу їх політичної могутності. Тому не випадково, що після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, царський уряд почав здійснювати значні скорочення земельної власності церкви. Секвестровані маєтки пожалувано дворянству та включено у систему державної оренди. Часткове скорочення церковного землеволодіння зумовлено двома політичними розрахунками російського уряду: бажанням провести "умовне", незначне обмеження кількості землі, що перебувала у руках духовенства; прагненням створити в особі католицького духовенства союзника, а не ворога. Землі, які перебували у володінні духовенства, належали їм лише на час займання ними посад і законодавчо були у державній власності. Тому російський уряд стежив за тим, щоб церковні маєтки не розорялися і не розпорошувалися. Це становище було узагальнене у системі законодавчих положень про католицьке духовенство в цілому.

Отже, з кінця XVIII ст., у зв'язку із включенням Правобережної України до складу Російської імперії, Церква опинилася у нових економічних умовах. Це пояснювалося контролем сильної централізованої держави, поліцейсько-чиновницький апарат якої захищав економічні та політичні інтереси духовенства набагато краще, ніж державна система Речі Посполитої. Відтоді ліквідовано численні митні кордони – серйозну перешкоду для торгової діяльності Церкви, змінено мір і ваг на території Правобережжя, запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ. Російський царизм придушував свавілля шляхти, яке давалося взнаки й Церкві, посилив боротьбу із антикріпосницькими виступами селян церковних маєтків.

Таким чином, статус феодалного землеволодіння Римо-католицької та Уніатської церков на Правобережній Україні, після включення її до складу Російської держави, визначався умовами компромісу, запропонованого російським самодержавством. У нових умовах Церква зберігала за собою населені маєтки, але вона не змогла набувати нових володінь, маєтки, що належали їй розглядалися як державні, передані духовенству як корпоративному власнику, в користування із обмеженням прав розпоряджатися ними. Після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії розпочинається новий етап соціально-економічної історії Церкви, яка була тісно пов'язана із тими очевидними перевагами й неминучими втратами, які давала їй опіка з боку сильної централізованої держави.

Список використаних джерел

1. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Н. М. Дружинин. – М.-Л.: Изд. и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Моск., 1946. – Т. 1. Предпосылки и суть реформы. – 635 с.
2. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.
3. Исторические сведения о приходах и церквях. – Каменец-Подольский, 1883. – Вып 2. – С. 147–189.
4. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 2. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. (Друга половина XVII–XVIII ст.) – К.: Наук. думка, 1979. – 615 с.
5. Державний міський архів Кам'янця-Подільського, ф. 227, оп. 1, спр. 115, 23 арк.
6. Державний міський архів Кам'янця-Подільського, ф. 227, оп. 1, спр. 207, 45 арк.
7. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
8. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Каменец-Подольский, 1885. – Вып. 1. – 318 с.
9. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – 3-е изд. – 448 с.
10. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.: В 3 т. – К., 1905. – Т. 3. – 234 с.
11. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 18. – № 13252 "Регламент, данный Петербургской римо-католической церкви". – 12. 02. 1769. – 1035 с.
12. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 13808 "Указ, данный ген.-майорам Кричатникову и Каховскому о том как они должны поступать при исправлении должностей губернаторов в присоединенных от Польши губерниях". – 28. 05. 1772. –

1081 с. 13. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 14121 "О причислении Могилевской епархии ко второму класу и о производстве на содержание епархиального дома по 6000 руб. на год". 6. 02. 1774. – 1081 с. 14. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 14122 "Жалованная грамота на установление Белорусской католической епархии". – 6. 02. 1774. – 1081 с. 15. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17090 "О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками" – 8. 12. 1792. – 965 с. 16. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. – Т. 2. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I. – М., СПб., 1888. – 625 с. 17. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с. 18. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 1978. – 191 с. 19. Фартушняк Ю. Православна церква і розвиток сільського господарства Подільської губернії в XIX ст. / Ю. Фартушняк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 11. – Тернопіль, 2000. – С. 26–29. 20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 435, спр. 78, 34 арк. 21. ЦДІАК України, ф. 2073, оп. 1, спр. 12, 125 арк.

Виталий Левицкий, Богдан Сидяга

ИНКОРПОРАЦИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ К РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ

В статье рассмотрено присоединения Правобережной Украины к Российской империи и его влияние на социальное и экономическое развитие края и развитие церковного землевладения в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: инкорпорация, секуляризация, имение, товарно-денежные отношения, оброк.

Vitaliy Levytskyi, Bogdan Sydyaga

BY INCORPORATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE RUSSIAN EMPIRE AND ITS IMPACT ON DEVELOPMENT CHURCH LANDS

In the article the question of the accession of Ukraine to the Right Bank of the Russian Empire and its impact on social and economic development of the region and Roswitha zemlevolodeniya church in the late XVIII – early XIX century.

Key words: incorporation, secularization, estate, commodity-money relations, the rent.

УДК 94(470+571): 355

Анатолій Скрипник

ОСОБЛИВОСТІ КВАРТИРУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглянуто основні засади розташування підрозділів збройних сил Російської імперії на теренах південно-західних губерній у першій половині XIX ст. Висвітлено правила і принципи розміщення військових частин різних родів військ та пов'язані із цим проблеми й протиріччя у відносинах із населенням краю. З'ясовано позитивні та негативні впливи російської військової присутності на економічний і соціальний стан й подальший розвиток соціуму регіону.

Ключові слова: армія, квартирування, взаємовідносини, адміністрація, населення.

У ході війн Російської імперії із Туреччиною та поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на Правобережній Україні перебувала значна кількість регулярних військ. Одразу ж, на анексованих територіях, російське військове командування зіштовхнулося із майже повною відсутністю необхідної мілітарної інфраструктури для тривалого перебування: як-то казарми, стайні, склади, приміщення штабів тощо. Це спричинило низку проблем і протиріч, які потрібно було вирішувати швидко й ефективно. Перспектива належного розміщення та утримання військ мала два шляхи подальшого розвитку: по-перше, розбудова необхідної кількості будівель військового призначення, що потребувало часу й коштів; по-друге, налагодження системи їх повного забезпечення шляхом покладання повинностей на місцеве населення. Потрібно зазначити, що обидва шляхи вирішення цих завдань, в розумінні командування, ніяким чином не мали стати причиною зниження загальної боєздатності чи готовності військ до бойових дій.

Об'єктом дослідження є військові формування Російської імперії на Правобережній Україні.